

И. Ф. КОВАЛЕВА, С. С. ВОЛКОВОЙ

(Днепропетровск)

Маевский локальный вариант срубной культуры

Резюме

Авторы, основываясь на материалах археологических исследований, проводимых Днепропетровским университетом в степном левобережье Днепра, выделяют локальную группу курганных погребений, для которых предлагают название маевского локального варианта раннесрубной культурной общности. Совокупность признаков погребального обряда и инвентаря позволяет датировать их XV—XIV вв. до н. э. и рассматривать эти памятники как самобытное явление, возникающее на основе консолидации двух компонентов — местной культуры эпохи средней бронзы, характеризующейся многоваликовой керамикой, и андроновского инфильтрата.

М. М. ЧЕРЕДНІЧЕНКО

(Київ)

Характерні риси зрубних поселень Подоння

Одним з важливих районів території зрубної культури є Подоння (маються на увазі Дон та Сіверський Донець), що зв'язувало Лісостеп зі Степом та Кавказом, Поволжя — з Причорномор'ям. Отже, вивчення пам'яток цієї території має велике значення для розуміння зрубної культури в цілому.

У даному випадку розглядається один тип зрубних пам'яток Подоння — поселення і тільки в такому аспекті: топографія, розміри, планування житла. Поселення ранньозрубного часу розташовуються часто на місцях, обраних явно з врахуванням інтересів захисту. Вони знайдені як на підвищеннях корінного берега річки (група поселень поблизу с. Підгірне), так і на його низьких заболочених ділянках (в околицях с. Капітанове) ¹.

На високих берегах річок поселення займають миси від 5—10 м до 20 м висотою, обмежені з двох боків глибокими стрімкими ярами. На чизьких берегах (заввишки від 2 до 5 м) для них обирались ділянки, захищені з трьох боків водою або ж грузьким болотом. Іноді поселення були виявлені там, де в давнину існували острівці.

Пам'ятки першої групи (на мисах) типові для відкритої, безлісної місцевості. У лісистих районах звичайні поселення другої групи. Таким чином, топографія кожного з них визначалась конкретними мікроландшафтними умовами, які бувають різними навіть в одній географічній зоні. Тому не можна вважати, що лише ділянки на мисах обрані мешканцями з врахуванням інтересів захисту, оскільки тут є природні укріплення — глибокі яри. Справа в тому, що утворення таких ярів не характерне для ліистої місцевості ². Отже, топографія поселень свідчить про те, що в ранньозрубний час на території Дону та Сіверського Дінця потреби захисту відігравали далеко не останню роль. Вибір місця — незалежно від того, чи на високому, чи на низькому березі — завжди мав на меті зайняти придатну для оборони територію. Існувала проблема захисту напільного боку як найбільш уразливого місця в обороні поселення, а для цього потрібне було спорудження штучних укріплень. Прикладом застосування захисних споруд поряд з природними нерешкода-

ми є Перше Сусканське поселення на Поволжі³, яке складається з двох селищ — лівобережного і правобережного. Перше займає довгий вузький мис висотою 8 м, утворений вигином р. Сускан. Таким чином, воно захищається річкою з трьох боків. Правобережне селище розташоване на мису 10-метрової висоти, оточеному з двох боків глибокими ярами. З боку поля селища мали штучні укріплення — земляні вали та рови шириною близько 3 м.

Для першого етапу зрубної культури Дону та Сіверського Дінця поки що немає вірогідних даних про штучні оборонні споруди, але, на нашу думку, такі укріплення існували, хоч вони й не відкриті. Пояснюється це, мабуть, тим, що досі топографії зрубних поселень не приділялось належної уваги, як у науковій літературі, так і під час польових досліджень. Ось чому не виключено, що при розкопках тієї чи іншої пам'ятки штучні укріплення могли лишитися просто не поміченими.

Конструкція ранньозрубних захисних споруд з'ясована не повністю. Відомості про них обсмюються лише матеріалами Сусканського поселення. Але на їх підставі можна припустити, що такі споруди складались з земляних валів, зміцнених, імовірно, дерев'яними балками, а також з глибоких і широких ровів. Однак ряд питань ще не розв'язано. Насамперед, невідомо, чи на всій території ранньозрубної культури поселення займали місця, зручні для захисту. На основі наявних даних укріплені поселення розташовувались на кордонах ранньозрубної ойкумени, в глибині якої могли бути незахищені населені пункти. Становище склалось, мабуть, аналогічне до того, яке спостерігалось на території чорноліської культури наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е. На південному кордоні останньої концентрувались городища з потужними укріпленнями, а на північ від них розташовувались неукріплені поселення⁴.

На сабатинівському (наступному) етапі розвитку зрубної культури топографія поселень Дону і Сіверського Дінця різко змінюється. Вони зосереджуються на відкритих незахищених ділянках перших надзаплавних терас або на невисоких пагорбках у заплавах рік⁵. Привертає увагу такий факт. Грунтові могильники, синхронні сабатинівським пам'яткам, виявлені на високих мисах корінного берега, в той час як поселення розташовуються внизу біля води. Таким чином, вибір місця для поселень сабатинівського часу визначався всебічними господарськими і побутовими інтересами. Потреба оборони в цей час не відіграла ніякої ролі.

На заключній фазі розвитку зрубної культури досліджуваного району поселення знову, як і на початковому етапі, займають високі миси з урвистими схилами, захищені з обох боків глибокими ярами (Кобякове, Хапри, Гнилівське)⁶. Відомостей про штучні укріплення на цих пам'ятках нема. Цілком імовірно, що споруди такого роду, як і найраніші, не були виявлені дослідниками.

Слід зазначити, що порівняно з поселеннями двох попередніх періодів селищ заключного етапу на цій території відомо надзвичайно мало: лише чотири пункти (Кобякове, Гнилівське, Сафьяпове, Хапри)⁷. Навряд чи такий факт можна пояснити лише недостатньою вивченістю басейну Дону і Сіверського Дінця. Очевидно, ці райони були просто залишені зрубними племенами.

Зрубні поселення, звичайно, мають довжину від 250—500 м до 1—1,5 км. У глиб берега від лінії кручі знахідки простежуються на відстані 100 м. Майже ніколи селища не виявлені ізольовано одне від одного. Як правило, вони витягнуті ланцюжком уздовж річки. Відстань між поселеннями — від 2—3 до 5 км. Така закономірність властива лише для поселень першого і другого етапів зрубної культури Дону і Сіверського Дінця. Усі чотири пізні пам'ятки, як вже зазначалось, були на **високих мисах** у гирлі Дону (за 8—10 км одне від одного). Їх розміри **приблизно** такі ж, як і більш ранніх селищ.

Поки що жодне зрубне поселення ще не розкопувалось повністю. Внаслідок цього, реконструюючи його план, доводиться враховувати і западини від жител, зафіксовані на поверхні деяких поселень. Розкопки поблизу хутора Ляпичева⁸ підтвердили, що такі западини справді є місцями житлових будівель. Матеріали розвідок і розкопок поселень першого і другого етапів зрубної культури Дону і Сіверського Дінця дають можливість визначити їх планування як вуличне. Житла розташовувались уздовж лінії берегової кручі в один або два ряди. Житлові споруди знаходилися на краю надзаплавної тераси, за ними розміщувались господарські будівлі. Таке планування характерне, певно, для всіх зрубних поселень, в тому числі й для тих, де житла шикувались у два ряди. Справа в тому, що найбільша концентрація культурних залишків завжди спостерігається в безпосередній близькості від краю берега. Далі від нього, в межах селища, кількість знахідок різко зменшується. В усіх випадках житла орієнтовані своєю довгою віссю перпендикулярно до річки, тобто будівлі були звернені до води вузьким боком.

Для раннього етапу зрубної культури Дону і Сіверського Дінця характерні житла типу землянок. За розмірами їх можна розподілити на дві групи: великі й малі. Довжина великих землянок — від 12 до 20 м, ширина становить 8—9 м, глибина долівки біля стінок—1,1—1,15 м, у центрі—1,5—1,6 м, тобто підлога була нахилена до центру. Усі котловани цих землянок прямокутні. На поздовжніх стінках деяких з них є материкові виступи. У ляпичевських землянках простежені невисокі східці на долівці поперек житла. Така конструкція свідчить про те, що вони були двокамерні. Іноді вздовж стінок великих землянок залишались земляні нари⁹ шириною до 2 м, призначені, певно, для ночівлі. У двох будівлях на поселенні поблизу хутора Ляпичева у підлозі виявлені по два рівчаки, розташовані паралельно поздовжнім стінам за 1,5—2 м від них. В. С. Сорокін вважає, що вони відділяли підвищену частину долівки (очевидно, нари), яка правила за місце для ночівлі¹⁰.

Малі землянки, звичайно, мають стіни довжиною 7—8 м, тобто вони квадратні або наближені до квадрата. Глибина їх — від 0,8 до 1,15 м. Усі вони однокамерні і в жодній не зафіксовані земляні нари. Останні, мабуть, характерні лише для великих жител. Особливий інтерес викликає наявність рівчака, простеженого в долівці невеликої землянки на поселенні Підгірне I¹¹. Довжина його — 2 м, ширина — 30 см. У ньому виявлені ще три ямки діаметром від 15 до 30 см. Цей рівчак близький до подібних заглиблень, відкритих у ляпичевських землянках. Можливо, вони свідчать про існування тут дерев'яних нар. В. С. Сорокін висловив припущення, що в тих андронівських житлах, де немає земляних нар, будувались дерев'яні¹². На його думку, андронівське суспільство не було настільки примітивним, щоб мешканці згаданих поселень їли і спали на голій долівці¹³. Навряд чи зрубне суспільство залишалось на нижчому рівні розвитку, ніж андронівське.

У підлозі землянок обох типів (великих і малих) простежуються ямки для стовпів, що, певно, являли собою опори для дерев'яних нар. Отже, там, де відсутні земляні нари, існували дерев'яні.

Інша риса, властива зрубним землянкам, — місце розташування вогнищ. Іноді воно містилося в центрі, а в інших випадках — неподалік від входу чи в одному з кутків житла. За своїм влаштуванням вогнища також різні. Здебільшого це ями діаметром до 1 м і глибиною близько 0,3 м. Значно рідше спостерігаються вогнища у вигляді каміння, викладеного колом (0,7—0,8 м у діаметрі).

Щодо конструкції зрубної землянки в літературі існує дві точки зору. М. П. Грязнов, який проводив дослідження поблизу хутора Ляпичева, дійшов висновку, що базою житла як на ляпичевському поселенні, так і на інших пам'ятках цього часу є пірамідальний зруб зі сплюсненим верхом¹⁴. Входом у такий будинок був отвір в даху. Цей висновок обгрун-

тований тим, що в підлозі житла немає стовпових ямок. О. О. Кривцова-Гракова, виходячи з матеріалів, зібраних під час розкопок поселень і поховань, припускає наявність у зрубних землянках хоча б невисоких наземних стін і двосхилого даху¹⁵. М. Я. Мерперт найповніше аргументував тезу про те, що ці землянки мали двосхилий дах¹⁶. Він також вказав на непереконливість пірамідальної реконструкції зрубного житла.

Автор цієї статті приєднується до точки зору О. О. Кривцової-Гракової. Викликає заперечення твердження М. П. Грязнова, що в підлозі ляпчевських будівель відсутні ямки для стовпів. Адже на знімку одного житла з довоєнних розкопок можна помітити два ряди ямок, розташованих по обидва боки від поздовжньої осі землянки¹⁷. Є вони і на плані другого житла, опублікованого А. П. Кругловим і Г. В. Подгаєцьким¹⁸.

Таким чином, ми вважаємо, що ранньозрубні землянки обох типів мали двосхилий дах, тільки у великому житлі опорні стовпи розташовувались по довгій осі у два ряди, а в малому — в один. Цілком імовірно, що в деяких випадках споруджувались невисокі наземні стіпи по довгій осі котлована, як вважає О. О. Кривцова-Гракова. Особливо це стосується жител з неглибоким котлованом. Наявність торцевих стін у зрубних землянок не викликає сумніву, оскільки такі стіни зафіксовані М. Я. Мерпертом на Сускапському поселенні¹⁹.

Має рацію і О. О. Кривцова-Гракова, яка пояснює збереженість стін котлована не лише твердістю ґрунту, але й наявністю в ньому дерев'яної обшивки²⁰. Якщо поховальні споруди дійсно імітували житла, то могили зі зрубами лише підтверджують таке припущення.

Вхід до ранньозрубної землянки міг бути в одній із стін, але обов'язково в тій частині житла, яка звернена до річки.

Виділені для ранньозрубної культури Дону та Сіверського Діня два типи жител не відрізняються ні територіально, ні хронологічно. В одному географічному районі, на синхронних поселеннях трапляються великі і малі землянки, тобто ранній фазі зрубної культури відповідають два одночасних типи жител. Причина існуючої між ними відмінності поки що не з'ясована. І ті, й другі землянки були житловими, оскільки в них простежуються вогнища і однаковий характер культурних залишків. Не можна пояснювати таке явище і різноманітними ландшафтними умовами, бо, як вже зазначалось, і великі і малі землянки зафіксовані в одній і тій же географічній зоні. Їх неодноразовість також виключається. Справа в тому, що на бездоганно синхронізованих поселеннях виявлені житла обох типів. Отже, поява їх не зумовлена еволюцією, скажімо, від малого до великого (від простішої до більш складної форми) або навпаки від великого до малого (від складної до простої форми). Можна було б нарешті вважати, що різні житлові будівлі відповідають двом етнографічним групам населення в межах однієї культури. Однак у цьому випадку мусила б намітитись відносна локалізація якого-небудь одного типу жител в певному районі досліджуваної території. На жаль, такої локалізації простежити тут не вдалося. Доводиться припускати наявність соціальної диференціації, наслідком якої було виникнення двох типів жител. Суперечливість подібного припущення очевидна. Але очевидне і те, що коли зрубні житла і поселення в цілому недостатньо вивчені, то ще менш вивчене питання структури зрубного суспільства. І все ж в порядку робочої гіпотези ми висуваємо тезу про майнове розшарування як найбільш задовільне в даний момент пояснення. Таке припущення підтверджується і особливостями поховального обряду на цій території.

Для другого етапу зрубної культури Подоння відомо всього два житла. Одне з них (на поселенні поблизу хутора Войнівка)²¹ репрезентовано землянкою малого типу. Котлован її мав квадратну форму розмірами 7×7 м, глибина від сучасної поверхні — 1,5 м (в материк заглиб-

лений на 0,5 м). У центрі землянки містилося вогнище у вигляді ями діаметром 1 м і глибиною від рівня долівки 0,5 м. Вздовж стіни простежувались ями від стовпів (можливо, частина з них призначалась для спорудження дерев'яних пар). Таким чином, розміри малих землянок не зазнали ніяких змін. Житло з Войнівки, напевно, мало двосхилий дах, як і більш ранні, тобто конструкція малих будівель на новому етапі зрубної культури залишилась такою самою.

Друге житло сабатинівського часу, досліджене на поселенні Лівенцівка I²², є далшим розвитком великої ранньозрубної землянки. Воно було двокамерним. Прямокутний котлован, глибиною 0,4—0,6 м, споруджений в матеріку, спільний для обох приміщень. На одній (західній) поздовжній стіні чітко виділяється материковий виступ, який розмежував обидві камери. З протилежного боку він був менш помітний. Ця межа в ранньозрубних землянках звичайно менш чітка, ніж у даному випадку.

Як вже зазначалось, форма котлована на ранньому етапі була прямокутною. Посеред заглиблення або трохи вище його центру поздовжні стіни утворювали виступи, розміщені один проти одного. Вниз від цих виступів («перейм») стіни паралельно звужувались, а вгору розширювались. За рахунок цього короткі стіни таких землянок були неоднакові.

У лівенцівському житлі перегородку між камерами визначав великий «мис», який глибоко врізався в середину котлована і продовженням якого була кам'яна стіна, що ділила житло на два приміщення. В ній розташовувався зміщений до виступа прохід шириною 0,7 м. Однак зберігалась стара форма котлована — неправильно прямокутна (одне приміщення вужче від другого). Довжина житла — близько 12,5—13 м.

Таким чином, якщо в ранньозрубних землянках тільки визначалась тенденція до двокамерності, то в житлах другого етапу вона знайшла своє логічне завершення. Будівля вже поділяється на дві частини не лише материковими виступами («переймами»), але й поперечною стіною.

Котлован лівенцівського житла був облицьований камінням. Подекуди максимальна глибина його становила 0,6 м. Необхідність тут наземних стін не викликає сумніву. Наявні на облицьованні котлована залишки горизонтального мурування вказують на те, що стіни були кам'яними. Напевно, як і в попередні часи, дах залишався двосхилим. Тільки спирався він не на стовпи, що проходили по довгій осі житла, а на стіни. Це свідчення більш досконалої конструкції сабатинівських житлових споруд порівняно з ранньозрубними землянками.

Дані про житла заключного етапу зрубної культури гирла Дону є в матеріалах розкопок на Коб'яківському поселенні. Тут досліджено житла двох типів: землянки і наземні будови²³. Землянки збереглись частково. Найменше зруйнована землянка № 2. Вона являє собою двокамерне житло, в якому підлога одного приміщення дещо вища від рівня другого. Вздовж цієї сходинок зафіксовані ямки від стовпів поперечної стіни. Котлован має прямокутні обриси. Як і в землянках попереднього часу, одне приміщення було ширшим від іншого. У довжину землянка збереглася на 11 м, ширина її — 9,2 м. Котлован облицьований камінням (аналогічно лівенцівському житлу). Висота облицьовання сягала 1,2 м. Тут також простежені залишки горизонтального мурування каменів, що свідчить про наявність кам'яних стін і на коб'яківській будівлі. Двосхилий дах був очеретяний: про це свідчать залишки його, виявлені на дні землянки.

В зв'язку з тим, що в приміщеннях цього житла знайдено кілька різних вогнищ (материкові ями діаметром 0,5—1 м і глибиною 0,2—0,3 м) і культурні залишки навколо них, Е. С. Шарафутдінова дійшла висновку про неоднакове призначення обох камер. Одна з них являла собою так звану «чисту» половину, інша — щось на зразок кухні²⁴.

Наземні житла збереглися гірше, ніж землянки. Оpubлікованих даних дуже мало²⁵. Так, про найпізніше житло (№ 1) відомо, що площа його становила 100 м² і що загинуло воно від пожежі. Простежені залишки даху у вигляді жердин та очерету. По краях житла трапились камені, які, на думку Е. С. Шарафутдінової, могли бути підмурівком глинобитних стін. У глинобитній долівці виявлено кругле вогнище, що складалося з плоских, вертикально закопаних каменів. Було це житло одно-чи двокамерним — невідомо. Отже, слід припустити, що ця споруда мала глиняну долівку, глинобитні стіни на кам'яному підмурівку і, напевно, двосхилий очерстятний дах. Згідно з даними Е. С. Шарафутдінової, наземні житла і землянки існували на Коб'яківському поселенні одночасно. Іноді житло одного типу споруджувалось на місці іншого, вже покинутого.

Підсумовуючи характеристику поселень зрубної культури Дону та Сіверського Дінця, ми прийшли до висновку, що кожному з трьох етапів зрубної культури на дослідженій території притаманша особлива топографія. Так, на покровському етапі для поселень здебільшого вибирали важкодоступні і зручні для захисту місця. З часом кількість таких поселень зменшується. В сабатинівський час вони розташовуються на відкритих, незахищених ділянках місцевості, а на заключному (білозерському) етапі знову займають високі миси на корінному березі.

Житла споруджувались вздовж берегів річок у один або два ряди, завжди вузькими сторонами до води. У цій, зверненій до річки частині житла був вхід. На ранньому етапі зрубної культури виникають два типи землянок — велика (двокамерна) і мала (однокамерна), які побутують протягом існування цієї культури. Проте, якщо однокамерна землянка не зазнала ніяких змін протягом усього зрубного часу, то у великих, хоч вони й зберігають стару форму котлована, удосконалюється внутрішня конструкція.

Беручи до уваги коб'яківські житлові будівлі, можна вважати, що на заключному етапі зрубної культури в гирлі Дону поширюються наземні житла. Однак землянки не зникають, а існують поряд з ними.

Привертає увагу, що жодна з досліджених зрубних будівель на даній території не може розглядатися як господарська — призначена для зимового утримання худоби. Відомо, що в той час зрубні племена були скотарськими. Природно, виникає питання про те, яким же чином утримували вони домашню худобу в зимових умовах. Важливе значення для його розв'язання мають етнографічні дані. Так, виявляється, що у Європейській частині Росії до XVI ст. було розповсюджене безстійлове утримання худоби, причому у південних (степових) районах воно зникло повністю лише наприкінці XIX — на початку XX ст.²⁶

Отже, не слід пояснювати відсутність залишків стійлових приміщень лише тим, що зрубні поселення ще малодосліджені. Не виключено, що такі будівлі зовсім не існували, а худоба перебувала на безстійловому утриманні протягом цілого року.

Ознаки, що характеризують поселення зрубної культури Дону та Сіверського Дінця, загалом спільні для усєї території зрубної культури. Так, ранньозрубні поселення Поволжя теж займають місця, зручні для захисту (наприклад, Покровське, Сусканське, Максютівське, Успенське та ін.)²⁷.

У Північному Причорномор'ї пам'ятки старшого покровського періоду відсутні. Виявлені тут селища молодшого покровського часу (з керамікою, типовою для Обіточної, Роздольного)²⁸ ще пов'язані з підвищеними ділянками. Аналогічним чином розташовуються і деякі пам'ятки, належні до кола старших сабатинівських. Це передусім Сабатинівське поселення, яке було відкрите на місці трипільського і займало

високий мис корінного берега. Слід назвати також пункт Обіточна-20, топографія якого аналогічна Сусканському селищу²⁹.

На території Дону і Сіверського Дінця, та й в усіх інших районах поширення зрубної культури не всі поселення раннього етапу локалізовані з врахуванням потреб захисту. Як вже зазначалось, їх топографія вивчена недостатньо і тому система захисту поселень покровського етапу залишається нез'ясованою для усїєї території зрубної культури. Ми висловили припущення про те, що укріплені пункти (серед них і ті, які не мали штучних захисних споруд) могли розташовуватись загалом по периферії ранньозрубного ареалу. На нашу думку, таке розміщення пам'яток повинно фіксувати етапи міграції ранньозрубних племен. Цілком очевидно, що їх не всюди зустрічали дружньо, чим, напевно, і була викликана необхідність мати укріплення.

На всій території зрубної культури сабатинівського етапу поселення розташовуються на підвищених ділянках заплави або на першій надзаплавній терасі, тобто на місцях, зовсім непридатних для оборони. Такі поселення чітко фіксують рубіж між покровським і сабатинівським етапами. Справа в тому, що до цього часу ми не знаємо жодного випадку, щоб молодші сабатинівські пам'ятки розміщувались на важкодоступних ділянках.

На заключному етапі зрубної культури топографія поселень знову змінюється. Насамперед слід зазначити, що кількість їх зменшується не тільки на Дону, але й на всій території поширення зрубної культури. Найпізніші з них локалізуються лише в гирлі Дону та в південній смузі Причорномор'я, тоді як у Поволжі, на Дону (за винятком його гирла) і Сіверському Дінці вони невідомі. Деякі поселення білозерського етапу (Тудорове, Білозерське, коб'яківська група³⁰) розташовуються на високому корінному березі. В той же час селище поблизу с. Бабіне³¹, наприклад, займає мис першої надзаплавної тераси на лівому березі Дніпра. Можливо, в цей час також існувала якась захисна лінія з укріплених пунктів.

В межах зрубного ареалу (зокрема, і в Подонні) планування поселень було вуличним. Є. Е. Бломквіст називає його «лінійним», або «рядовим»³². Особливо чітко воно простежене у Подніпров'ї³³, де житла розташовувались в один або два ряди. Ось чому термін «рядове планування» є точнішим, ніж «вуличне».

Наявність на Дону та Сіверському Дінці двох типів землянок — великих (двокамерних) і малих (однокамерних) характерне і для інших районів зрубної культури. Так, у Поволжі на першому Сусканському поселенні розкопані великі землянки, а на другому — малі³⁴. У Північному Причорномор'ї на поселеннях старшого сабатинівського періоду виявлені лише малі землянки³⁵, тоді як великі відомі загалом на зрубних поселеннях Поволжя, Дону та Сіверського Дінця. Однак навряд чи можна вважати такий тип житла характерним лише для східних районів. Адже землянки з «переймами» є не тільки на території зрубної та андронівської культури, але й тшцінецько-комарівської³⁶. Таким чином, вони були поширені від західних областей України до Казахстану, з чого випливає, що тип житла не є культурною ознакою, а характер його визначається конкретними ландшафтними умовами.

Більше є даних на користь того, що двокамерні землянки існували на сабатинівському та білозерському етапах зрубної культури Північного Причорномор'я. Зокрема, про це свідчать напівземлянки з Перисадівки³⁷. Характер кам'яного облицювання котлованів і загальна конструкція перисадівських жител дуже близькі до будівель Подоння. На білозерському поселенні була досліджена велика напівземлянка, в той же час на Бабиному і Тудоровому — малі³⁸.

Таким чином, в цьому районі, як і в гирлі Дону, обидва типи споруд зберігались до кінця доби бронзи. На відміну від території Дону назем-

ні житла на поселеннях Подніпров'я з'являються вже на сабатинівському етапі. Отже, всі ці явища простежуються і в інших районах зрубної культури. Такі головні риси скотарсько-землеробських зрубних поселень Подоння. Мешканці їх довго не залишались на одному місці, доказом чого є порівняно невелика потужність культурного шару на цих (від 0,5 м до 1 м). На це вже неодноразово звертали увагу дослідники. Така мобільність зрубних племен змінюється на рубежі II—I тисячоліття до н. е. кочовим способом життя, як свідчить досить помітне скорочення кількості поселень білозерського часу і розташування їх переважно в пониззях великих рік (Дністра, Дніпра, Дону). Справа в тому, що в цих районах порівняно з іншими зимою випадає найменше снігу, в з'язку з чим полегшується безстійлове утримання худоби.

Свідченням переходу до кочового господарства є і поява в степу поховань воїнів-вершників. Найбільш ранніми серед них ми вважаємо поховання такого типу, як поблизу хутора Жирноклеєвського, також в кургані Стрижена Могила³⁹. Серед комплексів VIII—VII ст. до н. е. вони чітко виділяються архаїчними кістяними або роговими псаліями з трьома отворами, тоді як провідним типом псаліїв цього часу є бронзові трипелетельчасті лігні екземпляри. Крім того, набір кістяних бляшок для вуздечки з хутора Жирноклеєвського і Стриженої Могили⁴⁰ зовсім інший, ніж, скажімо, в таких характерних для VIII—VII ст. до н. е. похованнях поблизу Сімферополя та с. Бутенки⁴¹. Бляхи першої групи поховань настільки архаїчні і відрізняються від екземплярів другої групи, що не може бути й мови про їх одночасність. З другого боку, наявність кістяних бляшок, аналогічних жирноклеєвським, на поселенні пізньої бронзи поблизу с. Кірова⁴² дає можливість віднести початок формування комплексів типу Жирноклеєва — Стриженої Могили принаймні до білозерського часу, тобто XI—X ст. до н. е.⁴³

Виходячи з наведених даних, а також з того, що виникнення кочового господарства відразу зумовлює появу кінних воїнів⁴⁴, можна датувати поховання типу Жирноклеєва — Стриженої Могили IX ст. до н. е., а ймовірно і кінцем X ст. до н. е. В цей же час відбувається і перехід до кочового господарства в Подонні та Причорномор'ї взагалі.

¹ П. Д. Либеров. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. М., 1964; Н. Н. Чередниченко. Поселение срубной культуры на Луганщине.—СА, № 1. М., 1970, с. 233.

² М. Г. Рабинович. Древний ландшафт и жилище. (О двух типах древнерусского жилища в Волго-Окском междуречье).—СЭ, № 2, М., 1969, с. 21.

³ Н. Я. Мерперт. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.—МИА, № 61. М., 1958, с. 104, 118.

⁴ А. И. Терепожкин. Предкифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, с. 12—34, 40.

⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46. М., 1955, с. 95.

⁶ С. Н. Братченко. Новое поселение эпохи бронзы в Донской дельте.—Археологические раскопки на Дону. Ростов-на-Дону, 1962, с. 120.

⁷ Там же.

⁸ М. П. Грязнов. Землянки бронзового века близ х. Ляпичева на Дону.—КСИИМК, вып. 50. М., 1953, с. 137.

⁹ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Родовое общество в степях Восточной Европы.—ИГАИМК, вып. 119. М., 1935, с. 124; В. И. Равдоникас. Первобытно-коммунистическое общество.—ИГАИМК, 99. М., 1933, с. 11—14.

¹⁰ В. С. Сорокин. Жилища поселения Тасты-Бутак.—КСИА, вып. 91. М., 1962, с. 54—55.

¹¹ П. Д. Либеров. Вказ. праця, с. 46.

¹² В. С. Сорокин. Вказ. праця, с. 54.

¹³ Там же.

¹⁴ М. П. Грязнов. Вказ. праця, с. 114.

¹⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, с. 75.

¹⁶ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 115—118.

¹⁷ М. И. Артамонов. Донская экспедиция ГАИМК.—ПИМК, № 1—2. М., 1933, с. 51—55.

- ¹⁸ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Вказ. праця, с. 120—124.
- ¹⁹ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 116—117.
- ²⁰ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, с. 75.
- ²¹ П. Д. Либеров. Поселения у хуторов Войновки и Шведовки на р. Осколе.— КСИА АН УССР, вып. 11. К., 1961.
- ²² С. Н. Братченко. Багатошарове поселення Лівенцівка на Нижньому Дону.— Археологія, т. XXII. К., 1969.
- ²³ Э. С. Шарафутдинова. Раскопки Кобыковского поселения.— Археологические раскопки на Дону. Ростов-на-Дону, 1962, с. 43—44.
- ²⁴ Там же, с. 60—62.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ А. А. Шенников. Распространение животноводческих построек у народов Европейской России.— СЭ, № 6. М., 1968, с. 99—106.
- ²⁷ Т. М. Минаева. Керамика Покровского селища.— ТСАРАНИОН, IV. М., 1929; Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 104; И. В. Сеницын. Поселения эпохи бронзы степных районов Заволжья.— СА, XI. М., 1949.
- ²⁸ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, рис. 37; О. Г. Шапошникова. Некоторые итоги исследования многослойного поселения у с. Раздольное.— Археологические исследования на Украине 1965—1966, вып. 1. К., 1967.
- ²⁹ В. В. Дворниченко. Памятники эпохи бронзы. Обиточная 20.— КСИА АН СССР, вып. 115. М., 1969, с. 98.
- ³⁰ А. И. Мелюкова. Работы в Поднестровье в 1958 г.— КСИА АН СССР, вып. 84. М., 1961, с. 113 і далі; О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, с. 117.
- ³¹ В. А. Ильинская. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино.— КСИА АН УССР, вып. 5. К., 1955, с. 191 і далі.
- ³² Е. Э. Бломквист. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.— Труды ИЭ, новая серия, т. XXXI. 1956, с. 47.
- ³³ І. М. Шарафутдинова. Поселения эпохи пізньої бронзи поблизу Кременчука.— Археологія, т. XVII. К., 1964, с. 153 і сл. рис. 1.
- ³⁴ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 82—83, 108—118.
- ³⁵ Див. В. В. Дворниченко. Вказ. праця, с. 98—99.
- ³⁶ В. С. Сорокин. Вказ. праця, с. 51 і далі; С. С. Березанская. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 21.
- ³⁷ Н. Н. Погребова. Перисадовское поселение на Ингуле.— СА, М., 19, 1960, с. 78.
- ³⁸ В. А. Ильинская. Вказ. праця, с. 19; А. И. Мелюкова. Вказ. праця, с. 116.
- ³⁹ К. Ф. Смирнов. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей.— СА, I. М., 1961, с. 69; Т. А. Шаповалов. Погребение предскифского времени в кургане Стриженная Могила.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971, с. 191—193.
- ⁴⁰ К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, с. 69; Т. А. Шаповалов. Вказ. праця, с. 192.
- ⁴¹ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода.— СА, № 1. 1965, с. 77.
- ⁴² А. М. Лесков. Кировское поселение.— Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 37, рис. 31, 14—15.
- ⁴³ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода, с. 72—77.
- ⁴⁴ Там же; Б. Н. Граков. Скифы. М., 1971.

Н. Н. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

(Киев)

Характерные черты срубных поселений Подонья

Резюме

В статье дается характеристика срубных поселений по таким признакам: а) топография, б) размеры, в) жилища. Топография их на различных этапах развития срубной культуры определялась конкретными историческими условиями. Так, на покровском этапе для поселений выбирают участки, наиболее удобные для обороны. В сабатиновское время поселения располагаются на местности без учета интересов обороны, а в белозерское — они занимают мысы коренного берега. Жилища представлены двукамерными и однокамерными землянками, планировка строений была уличной. Помещения для зимнего содержания скота отсутствовали, что указывает на бесстойловое его содержание.

На белозерском этапе количество поселений резко сокращается по сравнению с предшествующим периодом. Это явление связывается с усилением кочевого элемента в хозяйстве срубных племен. Смена скотоводческо-земледельческого хозяйства кочевым произошла, по мнению автора, в IX в. до н. э., а возможно, и в конце X в. до н. э.